

DIENES DÉNES

Erdélyi János és a sárospataki kollégium

Erdélyi János és a pataki kollégium viszonyát tekintve sokrétű kapcsolatáról beszélhetünk, ugyanakkor nem példa nélküli, amennyiben a kollégium egy volt jeles diákja kiemelkedő tanáregyeniséggé válik az ősi falak között.

A hányatott sorsú iskola, mire Erdélyi Patakra érkezett – 1824-ben lett pataki diák –, jelentős változásokon ment keresztül.¹ A főépület új falai már álltak, de az építkezés még folyamatban volt, s csak húsz évvel később, 1844-ben zárult le véglegesen. Az 1793-ban alapított jogi tanszék már szilárdan működött, egyre nagyobb számban vonzotta a környező vármegyék nemesi ifjúságát, nagy hatású professzora, Kövy Sándor még élt és tanított. A nyelvújítási küzdelmek emléke még friss volt, de fontosabb, hogy a falak között már az anyanyelv vitte a főszerepet a tanításban, felváltva a századokon át uralkodó latint. Az új tantervben szembetűnő a természettudományok térnyerése, a nemzeti és egyetemes történelem, illetve az irodalomtörténet új szempontok szerinti előadása. A középiskolai szakaszban megjelentek az állandó tanárok, az úgynevezett humaniorum professzorok (4 fő), a korábban is működő akadémiai professzorok (teológia, filozófia, történelem, fizika–matematika) mellett, s a diáktanítók ekkor már csak a legalsó négy classist vezették. A mintegy 4000 lakosú városkában az 1400 diák, melyből mintegy négyszáz az akadémista teológus és jogász, valóságos kis köztársaságban élt, s nem férvén el a falak között, a pataki polgároknál lakott, „gárdákat”, azaz kisebb diákközösségeket alkotva.

A kollégiumi diák

Erdélyi Jánost édesanyja papnak szánta. A tízéves kiskaposi parasztfiút, aki a nagykaposi iskolában megtanult mindent, amit lehetett, édesapja 1824-ben Sárospatakra hozta.² Kiváló előmenetelű, jeles diák volt, s hamar megmutatkozott, hogy a szilárd önérzettel rendelkezők érzékenységét hordozta lelkében. 1830-ban a contrascriba – a senior helyettese – hátrább tette a classisban, ami bizonyos kedvezmények megvonásával járt. A nem egészen igazságos döntés miatt Erdélyi megsértődött, s elhagyta

1 Erről részletesen: UGRAI JÁNOS, „A nemzeti előhaladás nevezetes időszaka” = *A Sárospataki Református Kollégium története*, szerk. DIENES DÉNES, Sárospatak, 2013, 67–108.

2 T. ERDÉLYI Iлона, *Erdélyi János Sárospatakon = A Sárospataki Református Kollégium története: Tanulmányok alapításának 450. éves évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, Sárospatak, 1981, 229–244.

Patakot. Ugyanakkor az otthoni paraszti életformában már nem találta a helyét, nevelősködéssel próbálkozott a Szabolcs vármegyei Kemecsén Répásy János gyermekei mellett. 1831-ben visszatért a kollégiumba, aláírta az iskola törvényeit – korabeli kifejezéssel subscribált –, s ezzel akadémista lett. 1834–1835-ben ismét nevelősködéssre adta a fejét, a zempléni Cselejben, Kolosy József udvarházában tanította a gyermekeket. 1835-ben zárta le bölcsészeti és teológiai tanulmányait. Ezt követően a Gömör megyei Berzétére ment Máriássy Zsigmond fia mellé nevelőnek, e család köreiben öt évet töltött. Ekkor mélyedt el a német és a francia nyelv megismerésében. Visszakísérve Patakra a Máriássy fiút, maga is elvégezte a jogi tanulmányokat, 1837-ben kapta kézbe végbizonyítványát. Tanárai közül elsősorban Majoros András (1788–1854), a költészet tanára gyakorolt Erdélyire meghatározó befolyást. Ő fedezte fel irodalmi tehetségét s vezette be a Nyelvmívi Társaság munkájába, ösztönözve már diákkori irodalmi kísérletekre. A másik tanár, aki példaértékkel bírt Erdélyi János számára, Somosi János (1783–1855), az Akadémia levelező tagja volt, aki dogmatikát, klasszika-filológiát, történelmet és egyháztörténetet adott elő.

A diákságon belüli kapcsolatok is meghatározóak lettek Erdélyi későbbi pályáját tekintve. Szemere Bertalan és Kazinczy Gábor barátsága volt leginkább a meghatározó már a diákevek során is. Szépen emlékezett erről *Patak táján* című versében (1839):

Merre vagytok, régi jó barátim,
Ti egy elbomolt lant töredéki?
Nem jövünk a helyre össze többé,
Új dalt zengnek már Patak vidéki?

Barátságuk és diákságuk színvonalát kitűnően jellemzi, hogy 1832-ben hárman alapították meg a Sárospataki Ifjú Egyesületet, melynek nevében két évvel később meghívták Patakra Kölcsey Ferencet. A költő a meghívásnak ugyan nem tudott eleget tenni, de olyan levelet küldött, amely a kor pataki ifjúságának világos programot nyújtott:

Az én hazám, ez a mi kedves hazánk sok minden híjával van; de vigasztal a remény, hogy a serdülő ifjúság igyekezni fog gazdagabb jövődöt felhozni. Igenis, szeretett barátaim! vigyétek által szép törekvésteket az iskola csendes falain túl, majd a zajló életbe is; s ne feledjétek el soha, hogy a hazáért minden lehetségest tenni szent kötelesség, de tenni csak tiszta, hű keblű egyesületek által lehetséges. Széjjeltartás volt e nemzet férge századokig; azért óhajtom: ez összetartás szelleme, mely benneteket összekötött, terjedő hatalomban kísérjen az életen keresztül.³

A pataki kollégiumból távozó Erdélyi János bölcsészeti, jogi és teológiai tartalmú magas műveltség mellett magával vitte a költészet szeretetét, és a népköltészet értékeinek felismerését. Protestáns hite erős predesztinációs karaktert nyert, ami jól összeillett szilárd, hajthatatlan jellemével.

3 SIPOS István, *Jövőt építő elődeink: Jeles személyek Sárospatak múltjából*, Zempléni Múzsza, 8(2008)/3, 28–34, itt: 30.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

A visszatekintő diák

Az elkövetkező években Erdélyi távol volt ugyan Pataktól, egy ideig mégis meghatározta mindennapjait az iskola jelene és jövője. Három cikket közölt a Társalkodó című lapban a sárospataki iskoláról, s általában a protestáns tanügyekről.⁴ Keményen, több helyen kifejezetten nyersen bírálta a kizárólag a teológusok és jogászok képzését célzó intézményeket. Hiányolta a polgárosodás tervszerű, tudatos elősegítését, a minden tantárgyra kiterjedő magyar nyelvű oktatást, s fájlalta a filozófiai szellem háttérbe szorulását a teológiai gondolkodással szemben. Álnéven írt vitairatai óriási felzúdulást váltottak ki a Bodrog partján. Előéletére, szókimondó ifjúságára emlékezve többen is jól sejtették, hogy ki a szerző, noha biztosak nem lehettek benne. Mindenesetre – Zsarnay Lajossal az élen – nagy súlyt helyeztek a támadás visszaverésére, a hagyományos, teológiai meghatározottságú akadémiai tananyag védelmére.

A kollégiumi tanár

A sárospataki kollégium a szabadságharcot követő években egyébként is viharos történetének legválságosabb éveit élte át. Az egyházkerület vezetése az iskola létének megtartását és megszilárdítását azzal próbálta biztosítani, hogy kiemelkedő személyiségeket igyekezett megnyerni a kollégium vezetésére vagy a tanításra. Így merült fel az akkor már közismert és elismert Erdélyi meghívása. Az eset a korabeli református egyházpolitikában nem egyedülálló: hasonló megfontolások alapján került Arany János Nagykőrösre, a Tiszáninneni Egyházkerületben pedig Lévy József a miskolci református líceumba.

Ugyanakkor Erdélyi pataki meghívásában nem volt teljes egyetértés. Zsarnay Lajos rektor-professzor fogalmazta meg azokat az aggályokat, amelyek ugyan tartalmukban igazak voltak, valójában azonban a személyes ellenérzések elfedésére szolgáltak. „Erdélyi János úr [...] a forradalomban kompromittálva volt nagyon, ami, ha felsőbb helyen is tudatnék, úgy meghívása sem magára sem iskolánkra nem lehetne hasznos” – írta 1851 augusztusában az egyházkerület püspökének.⁵ A kerület vezetése azonban jól tudta, hogy maga az iskola is jelentősen kompromittálta magát a szabadságharcban nemzetőr és honvédtiszt tanárai (Pálkövi Antal, Csoma Mihály) és honvéd diákjai által, így ez az érv nem lehetett kellően hatásos. Erdélyit meghívták, aki 1851 végén foglalta el a bölcsészeti katedrát. Filozófiai, hazai és egyetemes irodalomtörténeti, esztétikai és pedagógiai stúdiumokat tartott. Közben válogatásgyűjteményt publikált a magyar közmondásokból, népmesékből és népdalokból. (Diákjait bevonta a gyűjtésbe!) Tankönyvet írt az irodalomtörténeti kurzusaihoz, és kisebb prózai műveiből is válogatást tett közzé. Sárospatakon új kedvre, új erőre kapott.

4 T. ERDÉLYI, *i. m.*, 232–235.

5 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, B. LXXII. 32.141.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

A rektor-professzor

A pataki hagyomány úgy tartja, a kollégiumnak kulcsszerepe volt a neoabszolutizmus elleni országos protestáns, majd pedig a magyar nemzeti ellenállás megszervezésében. Az kétségtelen, hogy a sárospataki iskola előjárói alig titkoltan csak formálisan voltak hajlandóak megfelelni a bécsi centralizációnak. Már-már kihívóan jelentették például, hogy a könyvtár számára beszerezték az Entwurf által előírt tankönyveket – és eközben a cenzúrát megkerülve önálló tankönyveket publikáltak. Még a kollégiummal egyébként szimpatizáló kormányzati vagy megyei megbízottak is elborzadva tapasztalták, hogy milyen nyíltan veszik semmibe a német nyelvű oktatásra vonatkozó kötelezettségeket. Árvay József fogalmazta meg utólag, hogy az előjáróság „kockára tette az iskola létét, hogy ne veszélyeztesse a nemzet érdekeit”.⁶

Valóban: miközben a legtöbb jelentős református gimnázium (Debrecen, Nagykőrös, Kecskemét, Máramarossziget, Marosvásárhely) 1856-ban már mindenben megfelelt a legszigorúbb előírásoknak is, s így nyilvánossági jogot szereztek, Sárospatak hazardjátékot játszott. A politikai-elvi kérdésekben megmutatkozó szilajság azzal fenyegetett, hogy a nyilvánossági jog hiányában elnéptelenedik a kollégium. Ennek felvállalása annál is tiszteletre méltóbb, mivel az iskola szinte teljes kiürülése nagyon közeli élménye volt a tanároknak: a szabadságharc leverése után alig 150 diák mérészkedett vissza a korábban tízszer népesebb iskolaépületbe. S a kényszersorozástól félve még ezek a diákok is gyorsan szétszéledtek, s csak hónapok múlva indulhatott meg a tanítás. A saját bőrükön tapasztalhatták tehát meg a tanárok az egzisztenciális megsemmisülés lehetőségét. Ám még ezt is felvállalták, s felvették a harcot.⁷

A vállalkozás sikerrel járt. 1859 decemberében Széphalomban Kazinczy Ferenc születésének centenáriumi ünnepségét Erdélyi készítette elő. Ez a demonstráció négyezer vendég részvételével zajlott le. Majd Lorántffy Zsuzsanna halálának bicentenáriuma ürügyén szintén az ő vezetésével nagyszabású ünnepséget szerveztek a kollégium háromszáz éves fennállásának megünneplésére. (A hagyomány szerinti tényleges időpontban, 1831-ben a kolerajárvány miatt nem kerülhetett erre sor.) A kétnapos sárospataki rendezvény során a korabeli becslések szerint mintegy 25–26 ezer látogató kereste fel Patakot. Sajátos tüntetés volt ez a protestantizmus hagyományos autonómiája és a nemzet függetlensége mellett. Erdélyi nagy gondossággal gyűjtötte össze és szerkesztette meg az elhangzott beszédek gyűjteményét és az esemény krónikáját.⁸ Erre az alkalomra írta meg és függesztette ki a főépület homlokzatára nevezetes, a kollégium küldetését összegző kétsorosát:

6 BARCZA József, *A Kollégium története 1849-től 1919-ig = A Sárospataki Református Kollégium története* (1981), i. m., 155–201.

7 UGRAI János, *Főgimnázium és főiskola: A kollégium a kiépülő modern oktatási rendszerben = A Sárospataki Református Kollégium története* (2013), i. m., 112.

8 *A Sárospataki Református Főiskola háromszázados ünnepe*, Emlékkönyvbe foglalta ERDÉLYI János, Sárospatak, 1860.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

Három Fáklyám ég:
Hit, haza, emberiség.

Az eredeti cél, a kollégium évszázados fennállásának megünneplése kiegészült a kollégium megmaradása melletti tüntetéssel. És a reményteljes örömmel is: az iskola néhány héttel korábban kapta vissza az uralkodótól a szabadságjogait. Az Erdélyi vezetete pataki ellenállás országos hírét és jelentőségét híven jellemezte Pálffy János kortárs politikus és író, aki 1853-ban e sorokat vetette papírra:

Erdélyi egyike azon nagyon kevés számú, becsületes, eszes, józan felfogású férfiaknak, tele kedéllyel, minőket az Isten csak jókedvében teremt néha [...]. Ő lelke mélyéből gyűlöli a zsarnokságot s keze alól kikerülő tanítványai bizonyosan nem lesznek az osztrák barátai [...]. Most is ezen iskola az egyetlen az országban, mely meg nem adta magát az osztrák tanrendszerének, s inkább nélkülözi az úgynevezett nyilvánosság előnyeit, mintsem szabad tanrendszerétől elálljon. Ebben a főérdem Erdélyit illeti.⁹

Emellett az iskolai életet is irányította a maga teljes komplexitásában. A népiskolai tankönyvek problémájától a gazdasági kérdésekig mindennel foglalkozott. Szinte minden egyházkerületi gyűlésen részt vett, ahol nyers szókimondása dacára megfellebbezhetetlen tekintélyre tett szert. Vitákat döntöttek el megszólalásai, kiterjedt összefogásra ösztönöztek kezdeményezései. Meghatározó módon működött közre a jogakadémia megszervezésében, a sárospataki nyomda átalakításában és fejlesztésében, s a tanítóképezde útra indításában.¹⁰

A főkönyvtárnok

Erdélyi János 1863-tól töltötte be ezt a tisztelet Sárospatakon. Átfogó programot készített a könyvtári rendtől az olvasószolgálaton, az anyag állagmegóvásán keresztül a szakmai személyzetig terjedően. Nem értett egyet azzal, hogy a teremkönyvtárat megnyissák a kíváncsiskodó látogatók előtt: „A könyvtárat csak mohóságból nézik, látogatják a felső művelt rendűektől a közrendű szolgálókig. Ez nyilvánosság, és a nyilvánosság protestáns dolog... de a könyvtár el lehet nélküle.” Nehezményezte azt is, hogy valaki azért kölcsönöz a könyvtárból, „hogy lefekvés előtt, vagy elalvás végett olvashasson”. Erdélyi szeme előtt a külföldi tudományos könyvtárak lebegtek, s a patakit is ezekhez hasonlóan praesens könyvtárként óhajtotta működtetni. A szakrendet is a külföldi egyetemi példák nyomán alakította ki. 16 szakrendi osztályt sorolt fel. A mintegy 25 ezer kötetet két hónap alatt rendezte el ennek alapján.¹¹

9 SIPOS, *i. m.*, 30.

10 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, B. LXXIV. 34.122; B. LXXII. 33.246.

11 SZENTIMREI Mihály, *Erdélyi János mint főkönyvtárnok* (kézirat), Sárospataki Református Nagykönyvtár, An. 12.438.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

Sárospataki Füzetek

Egyik legfontosabb pataki vállalkozása a Sárospataki Füzetek című folyóirat megalapítása volt.¹² A hangsúlyosan protestáns szellemiségű, a független gondolkodásnak fórumot teremtő tudományos folyóiratot 1857-ben indította Erdélyi. Az eredeti célkitűzés szerint a megjelentetett írások fő tárgyköre az egyház, a nevelés, a bölcsészet, valamint az irodalom volt.

Erdélyi János a szellemi megújulásba vetett erős hittel vette kezébe a tollat, s az általa vezetett irodalmi-tudományos vállalkozást az ébresztés eszközének vallotta:

[...] ha emez, az országnak központjátul messzi eső kis városban, mely még csak megyei főváros sem, veti föl magát a tünemény, ez oda látszik mutatni, hogy az irodalom iránti közönynek, a vidékek szellemi pangásának ütött a végóra: de másrésztől örömmel sejtjük, minő vallásos és egyházi buzgóság fog majd nyilatkozni más helyeken, melyek Sárospatakot szellemi tevékenység dolgába mindig meghaladták.

Ezt az ébresztést a tudomány és hit harmóniájában kívánta folytatni: „a tudomány oly mély bensőség, mint a hit, s ha ez szent, amaz igaz, sőt csak az igaz, ami szent, és megfordítva: így emberi méltóság nélkülök nem is képzelhető”.¹³

A Füzetek megjelenését negyedévenként tizenöt íven tervezték, de már az első megjelenés után – előfizetői kérésre – évi tíz alkalomra módosították, hat ív terjedelemben. Egy évre postai szállítással 6, egyébként 5 forint volt az előfizetési díj.

A folyóirat fogadtatása kedvező volt, bár Erdélyi János kis malíciával jegyezte meg: „kedvező visszhangra lelénk az irodalomban, az egyes gondolkodásába közel és távol, és inkább távol, mint közel”. Erre az adott okot, hogy némelyek eleve bukott vállalkozásnak ítélték a Füzeteket, mert Sárospatak nem megfelelő irodalmi központ, s a Patakkal szembeni fenntartások előítéletes megnyilvánulásokban kaptak hangot: „Származhatik-e Názáretből valami jó?... itt Názáret annyi, mint Patak, Sárospatak.” Erdélyi elismerte ugyan, hogy Patak nem Pest, de azt vallotta, hogy nincs pesti és pataki irodalom, csakis kizárólag magyar irodalom. A Pesti Napló augusztus 6-ai száma „égető szükség”-nek nevezte a pataki vállalkozást, s nagy elismeréssel méltatta az első számot. Hasonló volt a fogadtatás Erdély szívében, Kolozsvárott is. Gróf Mikó Imre, az erdélyi tudományos és politikai közélet kiemelkedő alakja így írt a szerkesztőnek 1857. szeptember 6-án:

Ideje is volt, sőt mondhatnám, végső percén állott már az idő, hogy mi magyarhoni és erdélyi protestánsok is fennmaradásunkra valamit tegyünk... Én osztom önök programi nézeteit, feladatuknak buzgó megoldásától nemzetünkre s anyaszentegyházunkra sok jót várok, szívéből kérem arra Isten áldását.

12 DIENES Dénes, *A Sárospataki Füzetek története 1857–1905*, Zempléni Múzsza, 7(2007)/2, 42–47.

13 *Szerkesztői előszó*, Sárospataki Füzetek, 1857, 5.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

Ugyanő másfél év múltán fokozott lelkesedéssel méltatta a patakiak munkáját:

Nem tehetem, hogy ne nyilvánítsam önnek, tisztelt tanár úr, mennyire örvendek e korszerű vállalat naponkénti szilárdulásán [...]. A tér, melyet önök művelnek, rég várt avatott, hű és buzgó munkásaira. Legyen áldás a nemes igyekezőkön!... igyekezzenek még tovább is gazdagítani egyházi irodalmunkat, éleszteni a vallásos érzelmet, terjeszteni a szabad és józan gondolkodás világát.¹⁴

Eleinte kifejezetten erőteljes külföldi orientáció jellemezte a periodikát – túlsúlyban voltak a nemzetközi kitekintést biztosító tanulmányok és recenziók. Nagy tanulmányokat olvashatunk a skót protestantizmustól a porosz iskolázásig, Pestalozzi munkásságától John Wycliffe hatásáig, a franciaországi presbiteri egyház történeti hagyományaitól a zürichi reformált egyház megalapításáig sokféle témáról. Ekkor a hazai írásokat még szinte kizárólag a neveléstörténettel, az iskolázás megszervezésével, illetve az egyházalkotmány kérdéseivel összefüggő témákban közölt a lap. Hangos fogadtatásra talált a vállalkozás, országos visszhangot sikerült vele kiváltani. Akik korábban féltették Erdélyit attól, hogy visszaköltözzön Patakra, örömmel érzékelhették, hogy nem törte őt meg a vidéki lét.

Válság és távozási szándék

A kollégium életében számos feszültség halmozódott fel a 19. század második felében. A sokáig húzódo bizonytalanság a nyilvánossági jog elnyerése ügyében csak tetézte azokat az egzisztenciális gondokat, amelyek elsősorban az intézmény tanárainak életét jellemezték. Az anyagi természetű gondok és bajok közepette kezdett elszigetelődni az az Erdélyi János, akiről úgy vélték, hogy ezek a gondok elkerülik. Hangos sikerei, országos népszerűsége, Pesten rögzült szokásai, öltözködése, a kisvárosi átlagnál hivalkodóbb háza előbb irigyeket, majd haragosokat szült. Amikor pedig Erdélyi egy belső tantestületi vitának Pálkövi Antal kollégáját nehéz helyzetbe hozó anyagát a Magyar Sajtó országos lap hasábjain 1861-ben közzétette, az ellene irányuló, lappangó ellenszenv nyílt ellenségeskedésben robbant ki.¹⁵ Ma már nagyon nehéz megtalálni azt a motivációt, ami Erdélyit a sajtónyilvánosság felhasználására indította, de akármi is volt ennek oka, elhibázott lépésnek tűnik. A kollégái önértetét ugyanis annyira megsértette, hogy régi barátait veszítette el, szinte csak szerkesztőtársa, Hegedűs László zempléni esperes tartott ki mellette egyedül. Időközben az őt támogató Apostol Pál püspök elhunyt, utódja 1860-ban az a Zsarnay Lajos lett, aki két évtizeddel korábban a lehangosabban emelte fel a szavát a kollégiumot bíráló cikksorozat ellen, s aki – mint láttuk – nem támogatta meghívását Patakra. Erdélyi kendőzetlen nyíltsága, szókimondása sokszor adott okot félreértésekre, és sokakat sértett. Így romlott meg például

14 Az idézetek helye sorrendben: Sárospataki Füzetek, 1857, 240, 239; 1857–58, 992; 1858–59, 1000.

15 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, C. LXXXII. 40.213.

a viszonya Tompa Mihállyal a Sárospataki Füzetek egyik cikke miatt, mielőtt még szorosabb ismeretséget köthettek volna.¹⁶ Miközben egyre fogytak Erdélyi szövetségesei, az egészsége is megroppant: évekig nem tudott kilábalni súlyos tüdőbetegségéből. 1863 végén három hétig lebegett eszméletlenül élet és halál határán.

Súlyos krízisbe került tehát Erdélyi élete. Ennek hatására előbb a Füzetek szerkesztéséről mondott le, kilépett a kollégium legfőbb irányító testületéből, a gazdasági választmányból, majd a tanítást is abbahagyta.¹⁷ A Sárospataki Füzeteket 1859-től Árvay József, majd Antalfi János szerkesztette. Komoly irányváltást is jelentett ez a lap életében. A külföldi kitekintések száma megritkult, s egyre inkább a protestánsok állammal szembeni autonómiatörekvéseinek, valamint az egyházkerület népiskolai szervezőmunkájának vált a fő fórumává. Rendszeresen közölték a különböző oktatási tervezeteket, itt vitatták meg a kisiskolák felállításával összefüggő szervezeti és tartalmi kérdéseket. Erdélyi nélkül a Füzetek mind inkább elveszítette kezdeti különleges státusát, s belesüllyedt az egyházpolitika és egyházi élet szervezésének aktuális gondjaiba. Nem véletlen, hogy a félig-meddig már visszavonult, csak a főiskolai könyvtár rendezéséért felelős Erdélyi 1864-ben úgy vette vissza a szerkesztői feladatokat, hogy feltüntette: új folyamatot indít a lap történetében. Ismét tágítani kezdte a Füzetek horizontját. Az egyházi tárgykörön túlra merészkedett, s újra hangsúlyozta a külföldi szempontok és példák megismerésének fontosságát. Ebben az évfolyamban ennek megfelelően helyet kaptak klasszikus bölcsészeti (költészettani, állattani, civilizációtörténeti, filozófiai, etikai stb.) írások is.

De ekkorra már energiái megfogyatkoztak. Az intrikák és az ismét előtörő betegség nyomán úgy döntött: szakít Patakkal. Áruba bocsátotta házát, szőlőjét, s elhárította, idős napjait Pesten éli le. A búcsú pillanatát azonban nem élhette meg. Néhány héttel a tervezett költözködés előtt, 1868. január 23-án szívroham végzett vele.

16 Sárospataki Református Nagykönyvtár, Kézirattár, Kt. 1007–1011.

17 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, C. LXXXVI. 42.586.